

УДК 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.12>

ПОНЯТТЯ ДЕРОГАЦІЇ ТА ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ

Бочковой В.О.,
здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії з міжнародного права
кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету

Бочковой В.О. Поняття дерогації та її місце в системі обмежень прав людини.

Стаття присвячена аналізу правової природи, меж та умов застосування дерогації прав людини.

У ній досліджуються міжнародні стандарти, що регламентують можливість тимчасового відступу держав від своїх зобов'язань щодо забезпечення певних прав людини, насамперед згідно з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 1966 року та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Автор аналізує доктринальні підходи до розуміння сутності дерогації, визначає ключові критерії її правомірності, зокрема: наявність реальної загрози життю нації, офіційне проголошення надзвичайного стану, пропорційність обмежень, тимчасовий характер заходів, а також дотримання міжнародних зобов'язань.

Підкреслено, що для застосування дерогації мають бути дотримані наступні ключові умови: існування надзвичайного стану, що має реальний і серйозний характер; необхідність і пропорційність заходів; несуперечність іншим міжнародним зобов'язанням; відсутність дискримінації; наявність офіційного повідомлення.

Зауважено, що дерогація не може поширюватися на деякі права, які є абсолютними: право на життя; заборона катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження; заборона рабства та підневільного стану; заборона покарання без закону.

Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини, що відіграє ключову роль у формуванні стандартів правомірної дерогації, та свідчить про важливість контролю за дотриманням умов дерогації та недопущення зловживань з боку держав.

Підкреслено, що застосування дерогації вимагає офіційного повідомлення відповідних міжнародних органів і підлягає міжнародному контролю. Застосування дерогації можливе лише за дотримання суворих умов: наявність реальної загрози, необхідність і пропорційність вжитих заходів, відсутність дискримінації, а також обов'язкове повідомлення відповідних міжнародних органів. При цьому існує перелік прав, від яких не допускається відступ, зокрема право на життя, заборона катувань, рабства та покарання без закону.

Зроблено висновок, що **дерогація** – це юридичний механізм, який дозволяє державі тимчасово відступити від виконання певних міжнародних зобов'язань у сфері прав людини в умовах надзвичайного стану, що загрожує життю нації.

Ключові слова: дерогація, обмеження прав людини, надзвичайний стан, Європейська конвенція з прав людини, пропорційність, невід'ємні права, зобов'язання держав, надзвичайні ситуації.

Bochkovoi V.O. The concept of derogation and its place in the system of restrictions on human rights.

This article is devoted to the analysis of the legal nature, scope, and conditions for the application of derogation from human rights. It explores international standards governing the temporary suspension by states of certain human rights obligations, primarily under the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966 and the European Convention on Human Rights of 1950.

The author examines doctrinal approaches to the concept of derogation and identifies the key criteria for its lawfulness, including the existence of a public emergency threatening the life of the nation, the

official proclamation of a state of emergency, the proportionality and necessity of measures taken, the temporary nature of such measures, and compliance with other international obligations.

It is emphasized that several essential conditions must be met for derogation to be lawful: the existence of a real and serious emergency; the necessity and proportionality of the measures; consistency with other international obligations; non-discrimination; and the requirement of official notification to relevant international bodies.

The article underlines that derogation may not extend to certain non-derogable rights, such as the right to life; the prohibition of torture and cruel, inhuman or degrading treatment or punishment; the prohibition of slavery and servitude; and the prohibition of punishment without law.

The jurisprudence of the European Court of Human Rights is analyzed, as it plays a key role in shaping the standards of lawful derogation and underscores the importance of effective control to prevent abuse by states.

It is concluded that derogation constitutes a legal mechanism that allows a state to temporarily depart from certain international human rights obligations in times of public emergency threatening the life of the nation.

Key words: derogation, restriction of human rights, state of emergency, European Convention on Human Rights, proportionality, non-derogable rights, state obligations, emergency situations.

Постановка проблеми. У сучасному правовому порядку права людини визнаються універсальними, невідчужуваними й такими, що підлягають захисту навіть в умовах криз. Водночас реальність політичних, соціальних та воєнних потрясінь ставить держави перед необхідністю вдаватися до тимчасових обмежень цих прав для забезпечення публічного порядку, національної безпеки та захисту населення. Одним із таких механізмів є дерогація – тимчасовий і винятковий правовий інструмент, який дозволяє державі відступити від деяких зобов'язань щодо прав людини у випадку надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації.

Проблематика полягає в балансі між необхідністю забезпечення безпеки держави в умовах надзвичайної ситуації та збереженням ядра основоположних прав і свобод людини. Надмірне або неправомірне використання дерогації може призвести до фактичного знецінення міжнародних стандартів у сфері прав людини та сприяти зловживанням з боку державної влади. Особливу складність становить відмежування дерогації від інших форм обмеження прав, а також визначення її місця в системі заходів, допустимих з погляду міжнародного права.

Крім того, попри формальну наявність юридичних механізмів контролю за дерогацією, практика держав, зокрема в умовах збройних конфліктів, свідчить про неоднозначність тлумачення та застосування цього інституту. У зв'язку з цим, потребує особливої уваги й український досвід дерогації в умовах воєнного стану, що ставить питання про її легітимність, відповідність міжнародним стандартам і дотримання пропорційності.

Таким чином, вивчення поняття дерогації, її умов, змісту та правових меж є важливою складовою розуміння сучасного механізму обмеження прав людини і гарантування верховенства права навіть у надзвичайних обставинах.

Мета дослідження – вивчення поняття дерогації як правового механізму тимчасового відступу держави від зобов'язань у сфері прав людини та визначення її місця в системі обмежень прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Питання дерогації прав людини в умовах надзвичайного стану є предметом активного наукового обговорення в галузі міжнародного та конституційного права. Дослідники аналізують правові механізми, які дозволяють державам тимчасово відступати від зобов'язань щодо забезпечення прав людини під час кризових ситуацій, таких як війна чи надзвичайний стан. Серед українських науковців, які зробили вагомий внесок у вивчення цієї теми, варто відзначити Н. Бааджи, Є. Борисова, О. Дроздова, А. Марущак, Н. Мельниченко, О. Платоненко та ін. Їхні праці зосереджені на аналізі правових підстав та умов застосування дерогації, а також на практиці Європейського суду з прав людини щодо відступу держав від зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини.

Зарубіжні дослідники також активно досліджують проблематику дерогації: Менно Т. Каммінг, А. Петерс, Г. Оберляйтнера, Е. Соммаріо.

Незважаючи на наявні дослідження, питання дерогації потребує подальшого вивчення, особливо в контексті сучасних викликів, таких як збройні конфлікти та глобальні кризи. Необхідно

глибше аналізувати правові механізми дерогації, їхню ефективність та відповідність міжнародним стандартам захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. Дерогація у сфері прав людини є правовим механізмом, що дозволяє державам тимчасово відступати від своїх зобов'язань за міжнародними договорами у разі надзвичайних ситуацій, які «загрожують життю нації». Вона відрізняється від звичайних обмежень прав людини, які передбачені правовими нормами як постійно допустимі у демократичному суспільстві (наприклад, для охорони громадського порядку чи моралі).

Дерогація у сфері прав людини – це тимчасовий і винятковий правовий механізм, який дозволяє державі відступити від виконання певних міжнародних зобов'язань у разі надзвичайного стану, що загрожує життю нації. Проте, навіть у таких виняткових обставинах, дерогація не є необмеженою – вона чітко регулюється міжнародним правом і вимагає дотримання ряду матеріальних і процедурних умов.

Найвідомішими міжнародно-правовими нормами, які передбачають можливість дерогації, є стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року (далі – МПГПП) та стаття 15 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – ЄКПЛ). Проаналізуємо їх зміст.

Отже, основоположне визначення дерогації міститься в статті 4 МПГПП 1966 року, яка допускає можливість відступу від зобов'язань держави за Пактом «у випадку надзвичайного стану, що загрожує життю нації» і за умови, що такі заходи не суперечать іншим міжнародно-правовим зобов'язанням держави [1]. Аналогічне положення закріплене у статті 15 ЄКПЛ, яка дозволяє дерогацію, але забороняє будь-які відступи від певного переліку невід'ємних прав [2]. Н.А. Бааджи зауважує, що хоча держави мають право об'являти дерогацію від певних зобов'язань у надзвичайних обставинах, існує механізм контролю з боку Генерального секретаря Ради Європи, який сприяє тому, щоб дерогація не стала інструментом зловживання державною владою і забезпечує дотримання прав людини і основних свобод, які є основними цілями Конвенції [3, с. 594].

Як підкреслює В.Л. Качурінер стаття 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права гарантує кожному право на свободу мирних зібрань. Однак, Пакт також підкреслює, що цей процес може бути обмежений лише в умовах, коли такі обмеження є необхідними для охорони національної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моралі. Цей документ встановлює важливі критерії для обмеження права на мирні зібрання в умовах правового державного порядку [4, с. 872].

Обидва документи встановлюють чіткі умови, за яких дерогація можлива: існування надзвичайного становища, офіційне оголошення про нього, відповідність заходів вимогам крайньої необхідності, їх недискримінаційний характер і несуперечність іншим міжнародним зобов'язанням держави. Наприклад, у справі *Lawless v. Ireland* (1961) Європейський суд з прав людини визнав допустимою дерогацію Ірландією через терористичну діяльність IRA («Ірландська республіканська армія»), зазначивши, що ситуація дійсно становила загрозу життю нації [5].

Для застосування дерогації мають бути дотримані наступні ключові умови:

1. Існування надзвичайного стану, що має реальний і серйозний характер. Європейський суд з прав людини у згаданій вище справі *Lawless v. Ireland* (1961) зазначив, що така ситуація повинна бути «винятковою», загрожувати «організованому життю нації» та не піддаватися звичайному регулюванню [5].

2. Необхідність і пропорційність заходів: держави можуть вживати лише тих заходів, які є строго необхідними для подолання надзвичайного стану. Цей принцип постійно підкреслюється в рішеннях ЄСПЛ, зокрема у справі *Brannigan and McBride v. United Kingdom* (1993) [6].

3. Несуперечність іншим міжнародним зобов'язанням, зокрема міжнародному гуманітарному праву.

4. Відсутність дискримінації: дерогаційні заходи не повинні здійснюватися на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження [7].

5. Наявність офіційного повідомлення: держава зобов'язана інформувати Генерального секретаря ООН (у разі дії МПГПП) або Генерального секретаря Ради Європи (у разі ЄКПЛ) про дерогацію та її обґрунтування [1].

Дерогація не може поширюватися на деякі права, які є абсолютними. До них належать:

- право на життя (крім законного позбавлення життя в умовах війни);
- заборона катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження;

- заборона рабства та підневільного стану;
- заборона покарання без закону (*nullum crimen sine lege*) [1; 2].

Зміст дерогації полягає не лише у відступі від правових зобов'язань, але й у встановленні жорстких процедурних запобіжників, які мають гарантувати, що тимчасове обмеження прав не переросте у довготривале чи постійне порушення міжнародного правопорядку. Комітет ООН з прав людини неодноразово наголошував, що сам факт оголошення надзвичайного стану не дає державі «карт-бланшу» на скасування правових гарантій. Навіть у таких обставинах залишаються чинними основні принципи верховенства права, зокрема доступ до правосуддя, судовий контроль і заборона свавільного тримання під вартою [7]. Г. Оберляйтнер зауважує, що порушення певних прав, зокрема громадянських свобод, як вони розуміються у національних правових системах, вважаються прийнятними за суворих обмежень, щоб забезпечити загальне функціонування держави та суспільства. «Фундаментальні» свободи, такі як заборона катувань та право на життя, вважалися священними, тоді як від дотримання інших, здавалося б, менш важливих прав, можна відступити. Відступ залишається парадоксом через те, як він дозволяє призупинити дію прав саме в ті часи, коли вони найбільше потрібні [8, р. 929].

Українські вчені також приділяють значну увагу проблематиці дерогації. Так, Н. Мельниченко у своїй роботі аналізує законодавство зарубіжних країн щодо запровадження дерогації, враховуючи певний державно-правовий режим, наприклад, надзвичайний стан в Данії та Угорщині, США, Канаді, стан війни у Франції та Італії або стан облоги у Греції, Іспанії та ін. [9, с. 21]. А.В. Марущак виділяє спільні процедурні та істотні умови, за яких обмеження прав людини буде можливим [10, с. 451].

Таким чином, дерогація – це не просто технічний засіб призупинення дії норм, а складний правовий інститут, який має чітке концептуальне та нормативне підґрунтя. Його функція – забезпечити баланс між безпекою держави та збереженням фундаментальних прав людини в умовах кризи. Водночас, як слушно зазначає М. Nowak, ефективність цього механізму значною мірою залежить від функціонування незалежних органів контролю – як на національному, так і на міжнародному рівнях [11, р. 82].

Важливим елементом правового режиму дерогації є те, що окремі права мають **абсолютний характер** і не підлягають дерогації за жодних обставин. До таких належать право на життя (з певними винятками у воєнний час), заборона катувань, рабства та неволі, а також принципи законності та правосуб'єктності особи. Перелік цих прав міститься, зокрема, у пункті 2 статті 4 МПГПП та статті 15(2) ЄКПЛ. У цьому контексті варто згадати позицію Комітету ООН з прав людини, згідно з якою навіть під час надзвичайного стану держава зобов'язана поважати основоположні принципи прав людини та не зловживати режимом дерогації [7].

Дерогація, як виняток із загального обов'язку забезпечення прав людини, є складовою ширшої системи обмежень. Проте, на відміну від звичайних обмежень (наприклад, обмеження свободи слова з метою захисту національної безпеки), дерогація передбачає призупинення дії окремих прав на час надзвичайної ситуації. Цим зумовлена її більш сувора правова процедура: офіційне сповіщення міжнародних органів (наприклад, Генерального секретаря ООН чи Ради Європи), доведення факту надзвичайного становища та пропорційності вжитих заходів [11, р. 81-82].

Зловживання правом дерогації є серйозною загрозою для прав людини, особливо в авторитарних чи перехідних режимах. Тому міжнародні органи здійснюють контроль за дотриманням державами умов дерогації. Зокрема, Європейський суд з прав людини у справі *A. and Others v. United Kingdom* (2009) наголосив, що навіть у час надзвичайного становища держава зобов'язана гарантувати ефективні засоби правового захисту, а вжиті заходи мають бути пропорційними [12].

Таким чином, дерогація є важливим, але винятковим інструментом у системі прав людини, який дозволяє державі реагувати на кризові ситуації, не виходячи за межі міжнародно-правових стандартів. Її застосування повинне ґрунтуватися на принципах законності, необхідності, пропорційності та недискримінації, а міжнародний контроль має забезпечити, щоб навіть у найгірших обставинах основоположні права залишались захищеними.

Висновки. Дерогація – це юридичний механізм, який дозволяє державі тимчасово відступити від виконання певних міжнародних зобов'язань у сфері прав людини в умовах надзвичайного стану, що загрожує життю нації. Цей відступ має бути обґрунтованим, пропорційним, недискримінаційним і відповідати іншим міжнародним зобов'язанням держави. Дерогація не поширюється на основоположні права, такі як право на життя, заборона катувань, рабства та покарання без закону.

Застосування дерогації вимагає офіційного повідомлення відповідних міжнародних органів і підлягає міжнародному контролю. Застосування дерогації можливе лише за дотримання суворих умов: наявність реальної загрози, необхідність і пропорційність вжитих заходів, відсутність дискримінації, а також обов'язкове повідомлення відповідних міжнародних органів. При цьому існує перелік прав, від яких не допускається відступ, зокрема право на життя, заборона катувань, рабства та покарання без закону. Практика Європейського суду з прав людини свідчить про важливість контролю за дотриманням умов дерогації та недопущення зловживань з боку держав.

Таким чином, дерогація є складним інструментом, який вимагає ретельного балансування між забезпеченням національної безпеки та дотриманням міжнародних стандартів у сфері прав людини. Її застосування повинно бути обґрунтованим, прозорим і підлягати ефективному контролю як на національному, так і на міжнародному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.05.2025).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 (дата звернення: 25.05.2025).
3. Бааджи Н.А. До питання законності дерогації прав людини: умови правомірності згідно практиці ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 593–596.
4. Качурінер В.Л. Роль Міжнародної організації праці у забезпеченні права на свободу мирних зібрань та об'єднань. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 871–875.
5. Case of Lawless v. Ireland: Application no. 332/57, Judgment of 1 July 1961. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518> (дата звернення: 25.05.2025).
6. Case of Brannigan and McBride v. United Kingdom: Application no. 14553/89, 14554/89, Judgment of 25 May 1993. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57819> (дата звернення: 25.05.2025).
7. General comment no. 29, States of emergency (article 4): International Covenant on Civil and Political Rights. Human Rights Committee, CCPR/C/21/Rev.1/Add.11, 2001. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/451555?v=pdf> (дата звернення: 25.05.2025).
8. Oberleitner G. Human Rights in Armed Conflict: Law, Practice, Policy. *International Review of the Red Cross*. 2015. № 97 (899). P. 929–935.
9. Мельниченко Н. Процедури дерогації при захисті прав людини. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 1. С. 18–28.
10. Марущак А.В. Правова основа дерогації як правомірного обмеження прав людини. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)*: у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 449–452.
11. Nowak M. UN Covenant on Civil and Political Rights. CCPR Commentary. 2nd rev. ed. Kehl am Rhein: Engel, 2005. 1277 p.
12. Case of *A. and Others v. United Kingdom*: Application no. 3455/05, Judgment of 19 February 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-91403> (дата звернення: 25.05.2025).